

FÂRÂBÎ VE İLİM¹

Dr. AYDIN SAYILI

Fârâbî'nin büyük bir insan olduğunu biliyoruz. Onun ölümünün bininci yıldönümünü kutlamak üzere burada toplanmış olmamız bunun sarıh ve bariz bir delilidir. Bununla beraber, "o bilhassa hangi bakımdan büyük bir insandır; onun insanlığa ve medeniyete hizmeti, hususiyle hangi bakımdan olmuştur? „ gibi bir soru da şüphesiz ki yerinde bir soru olur. Kanaatimce, bu sorunun cevabını, onun ilme, ilim davasına yaptığı hizmetlerde, onun entellektüel çalışmalarının ve tefekkür faaliyetinin ilmin tarihî seyri üzerindeki tesirlerinde aramak icabeder.

İlk ve Ortaçağlarda felsefe çok zaman ilmi içine alıyor, felsefeciler, zamanlarının ilmiyle büyük bir ünsiyete sahip bulunuyorlardı. Fârâbî'nin de bir felsefeci olarak zamanının ilmine derin vukuf sahibi olduğuna, yalnız bununla kalmayıp ilmî bilgiyi, zamanı ilminin muhtevasını yeni ilmî buluşlarla zenginleştirmiş bulunduğuna şahit oluyoruz.

Bir ilim adamı olarak Fârâbî'nin hususiyle matematik ve astronomi ile ilgilenmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat Fârâbî'nin bu ilim dallarında yazılmış ve zamanımıza intikal etmiş olan eserleri henüz etüd edilmemiştir. Onun bu konulardaki eserleri henüz yeter derecede incelenmemiş, ilmî süzgeçlerden geçirilmemiştir. Fizik alanında Fârâbî nususıyla optik ve mekanikle uğraşmıştır. Diğer ilim dalları ile ilgili fikirlerine de muhtelif eserlerinde rastlanmaktadır.

Ortaçağ mekaniğinde iki önemli mesele mevcuttu. Bunlardan biri, fırlatılan bir cismin, üzerinde devamlı olarak bir kuvvet tesiri bulunmadığı halde hareket etmekte devam etmesini izahı, ikincisi de halânin mevcut olup olmadığı meselesi idi.

Ortaçağlarda hâkim olan Aristo fiziğine göre, bunlardan birincisi "antiperistaz,, hipotezi ile, yani havanın hareketi ile izah ediliyordu; cismin hareketinde hava bir cer kuvveti rolünü oynamakta idi. Yoannes Philoponos, ve belki de, çok daha önce, Hiparkos tarafından bu fikre itiraz edilmiş, rakip bir hipotez olarak, sonradan "impetus,, adını alan fikir ileri sürülmüştü. Bu yeni hipotez, neticede atâlet prensipinin' doğmasında âmil olmuş olmak bakımından büyük ilmî ve tarihî önem taşır.

¹ Fârâbî'nin ölümünün bininci yıldönümünün kutlanması törenine on beş dakikalık bir konuşma yapmak üzere Üniversitemizin bir mümessille katılması hususunda İstanbul Üniversitesinin müracaat ve daveti üzerine Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültemizin mümessili olarak Fakültemiz tarafından seçilerek bu törene iştirak eden Felsefe Bölümü İlim Tarihi Doçenti Dr. Aydın Sayılı'nın adı geçen törende yaptığı konuşma.

Münakaşalı olan bu meselede Fârâbî'nin "impetus,, fikrini desteklemek ve bu fikri ön plâna getirmek suretiyle isabetli bir ilmî karar vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, atâlet prensibinin meydana çıkmasında rol oynayan ve bu çığırın açılmasında müessir olanlar arasında, muhtemel olarak Fârâbî'yi de zikredebiliriz.

Halânın mevcudiyeti veya imkânsızlığı meselesine gelince, bu konu ile ilgili olarak geç-Ortaçağlarda "Tabiat halâdan sakınır., şeklinde bir prensip ileri sürülmüştü. Bu meseleyi incelemiş olan P. Duhem, bu prensipin ilk defa olarak Roger Bacon tarafından, yani Fârâbî'den takriben üç asır kadar sonra sarîh ve etraflı bir şekilde ileri sürülmüş bulunduğunu, ayrıca, bu prensipin ortaya atılmasında meçhul bir islâmî kaynaktan faydalanılmış olduğunu tesbit etmişti.

Diğer taraftan, Fârâbî'nin halâ üzerine yazılmış bir risalesi olduğu bilinmekte, fakat bu eserin kayıp olduğu, zamanımıza intikal etmediği sanılmakta idi. Fârâbî'nin bu eseri Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinin İsmail Sâib Yazmaları arasında bulunmuştur. Eseri Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klâsik Şark Dilleri Enstitüsü Müdürü Profesör Necati Lugal ile birlikte etüd ettik. Neticede eserin büyük tarihî ve ilmî önem taşıdığı, Duhem'in bahsettiği ve Roger Bacon'ın kendisine çok şeyler borçlu olduğunu tesbit ettiği islâmî kaynağın da Fârâbî'nin bu eseri, yahut da bu eserdeki fikrin intikalinde mutavassıt rolünü oynamış bundan mülhem diğer bir eser olduğu anlaşılmıştır. Çünkü tabiatın halâdan kaçındığı fikrinin dayandığı esasların Fârâbî tarafından gayet sarîh olarak ileri sürülmüş olduğunu bu risalede açıkça görüyoruz. Şu halde, atmosfer tazyiki mefhumunun anlaşılmasına yol açmış bir fikir cereyanında Fârâbî'nin pek önemli bir role sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Demek ki Ortaçağlar fiziğinin başlıca iki fikir cereyanından birinde, ve belki de her ikisinde, Fârâbî'nin bir mevki sahibi olduğunu görüyoruz. Bundan başka, her iki istikametteki bu inkişaf, Aristo'nun otoritesini zayıflatmaya yardım etmiş olmak bakımından da ayrı önem taşır.

Fârâbî'nin halâ üzerindeki fikirlerinin bir başka bakımdan taşıdığı ehemmiyeti de burada zikr etmeden geçmiyeceğim. Aristo halâyı inkâr ederken deneyim denebilecek delillere baş vurmamıştı. Aristo'dan sonra, İskenderiye Mekanik Mektebi mensupları ise, halânın mevcudiyetini müdafaa ederken, fikirlerini denel bir mahiyet taşıyan delillerle desteklemeye çalışmışlardı. Anlaşıldığına göre, Fârâbî, Aristo fiziğinin halânın imkânsızlığı konusundaki bu muarızlarını kendi silâhlariyle vurmak istemiş, Aristo'nun bu iddiasını, muhtemel olarak ilk defa olmak üzere, denel bir mahiyet taşıyan deliller yardımıyla müdafaa etmek usulüne baş vurmuş, daha sonraları devam ettiği görülen bu geleneğin kuruculuğu rolünü oynamıştır. Aristo fiziğinin en büyük noksanlarından biri ise deneyimden umumiyetle uzak kalmış olması idi.

Fârâbî'nin bir ilim adamı olarak göstermiş olduğu bu gibi önemli

başarılar daha başka misaller vermek mümkündür. Fakat Fârâbî'nin ilme hizmeti, ilmî bilgiyi zenginleştirmeye münhasır kalmış değildir. Fârâbî'nin ilme, ilim zihniyetine, ve ilim dâvasına çok daha büyük ve uzun vadeli hizmetleri olmuştur.

Fârâbî'nin bu hizmetlerini belirtebilmek için ilmin tarih boyunca seyrine ve dinle, hususiyle dinî taassupla olan mücadelesine kısaca göz atmak icabeder. İlk İyonya'da başlamak üzere, M. Ö. altıncı asırda Yunan dünyasında muazzam bir ilmî hamle başlamış, bu hamle aşağı yukarı altı asır kadar sürmüş, bu ilmî terakkinin ağırlaşmasında ve durmasında yahudi ve hıristiyan dinleri ile ilim arasındaki mücadelenin büyük tesiri olmuştur.

İslâmiyetin tarih sahnesinde zuhuru ise ilim için yeniden canlanma imkânları yaratmış, hususiyle milâdî sekizinci asrın ikinci yansından ve dokuzuncu asırdan itibaren, İslâm dünyası Yunan ilim ve felsefesine kapılarını açmış, bilhassa ilmî konularda büyük bir serbestlik havası içinde önemli çalışmalar başlamıştır. Fakat bilgiyi, ilmi ve bilgeliği en yüksek ve en değerli bir hedef olarak gösteren âyet ve hadîslerin de mevcudiyetine rağmen, bir müddet sonra bu durumun değişmeye, akli ilimlerle naklî ilimler arasında, sonuncuların aleyhine olmak üzere, bir tefrik yapılmaya başladığını görüyoruz. Burada asıl çatışmanın ilim ile din arasında değil, din ile felsefe arasında başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Fakat felsefe, hususiyle Aristo felsefesi, ilmi de bir bütün olarak içine aldığı için, ilim de aynı itirazlara hedef tutulmuş, ilmî çalışma da aynı tenkitlerden müteessir olmuştur.

Yunan felsefesi ile yakın temasa gelmenin neticesi olarak, bu felsefenin çeşitli mefhumları ile dinî görüşlerin tazammun ettiği mânalar arasında kıyaslamalar yapılması tabîî idi. Bu kıyaslamalar neticesinde müteferrik bâzı dinsizlik ve şüphecilik cereyanları baş gösterdiği gibi, birçok müslüman teologları da Yunan felsefî fikirlerini benimsiyenlere karşı cephe almış, bu arada bu temayülü iyice mübalağaya götürerek felsefe ve ilim aleyhdarlığında büyük bir taassuba saplananlar da olmuştur.

Dinî taassup, ilmin amansız bir düşmanı idi, ve bu düşmanı zararsız bir hale getirmek için ilim ile din arasında ahenk kurulmasının büyük faydalar sağlayacağı tabîî idi. Nitekim, bu durum karşısında bâzı islâm mütefekkirleri din ile ilmi, daha doğrusu din ile felsefeyi, dinî zihniyetle ilmî ve felsefî zihniyeti sağlam esaslar üzerine istinad ettirerek telif etmek, felsefî gerçeğe dinî gerçek arasında bir kardeşlik bağı tesis etmek iztirarını duymuşlar ve bu yolda teşebbüslere geçmişlerdir.

Vakıa, İslâmiyette, bu mesele kat'î ve nihaî bir karara bağlanma safhasına ulaştırılmışken bu gibi teşebbüslerden vaz geçilmiştir. Fakat islâm mütefekkirlerinin bu gayretleri boşa gitmemiştir. On ikinci asırdan itibaren entellektüel bir uyanışa sahne olan hıristiyan dünyası mütefekkirleri, islâm felsefecilerinin bıraktığı yerden işe başlamışlar, onların

çalışmalarından büyük ölçüde faydalanmışlardır. Neticede Aristo felsefesi ile hıristiyan dini, on üçüncü asırda Aquinas'lı St. Thomas'ın yaptığı ve Katolik Kilisesinin resmen kabul ettiği bir terkible birbirleriyle anlaşma durumuna getirilmişlerdir.

Bu terkip ve telifin ilmin ilerlemesi bakımından çok hayırlı sonuçlar doğurduğu muhakkaktır. Bu sayede din ilimlerin kıraliçesi, umumiyetle ilimle ille felsefe de dinin hizmetkârı olarak kabul edilmiş, ilme üniversite programlarında yer verilmiş, teologların ilme karşı gösterdikleri itibar artmış, ilmi desteklemekten başka, onlar arasında da önemli ilim adamları yetişmiş, bütün bu şartlar altında ilmin istikbali müemmen bir hale gelmiştir.

Vakıa sonraları, ilim, kurtuluş çaresini teolojiden sıyrılmakta bulmuş, gösterdiği önemli ilerleme adımlarında karşısına dikilen kiliseyi oldukça tesirli bir şekilde hırpalamış, ve netice itibarıyla, Gaip medeniyeti ilim ile dinin birbirlerinden tamamen müstakil kalmaları gerektiği mahiyetinde bir hükme varmıştır. Fakat tamamen teosantrik bir zihniyetin hüküm sürdüğü bir çağda ve toplulukta, ilmî ve felsefî zihniyetin inkâr edilemez olduğu da sezilip takdir edilince, böyle bir sentezin yapılması zarurî ve mübrem bir entellektüel ihtiyaca tekabül ediyordu. Tarihî inkişaf bakımından, ilmin ancak böyle bir safhadan geçtikten sonra istiklâlini kazanmasına sıra gelebilirdi.

Modern medeniyetimizin başlıca dayanaklarından olan ilmin ve ilim zihniyetinin, dinî taassup karşısında büsbütün perişan hale gelmesinin, ve hattâ bir zaman için olsun, mahvolup ortadan kalkmasının önlenmesi bakımından, bütün Ortaçağları meşgul eden bellibaşlı entellektüel meselelerden biri olan bu din ve felsefe telifinin dünya medeniyeti tarihindeki yerinin önemini mübalağa etmek güçtür. Mesele, esaslı, uzun vadeli, ve uzak görüşlü bir medeniyet dâvası idi.

İşte bu önemli meseleyi İslâm mütefekkirleri arasında ilk defa olarak sarıh bir şekilde sezip kavrayan ve başarı ile ele alan Fârâbî olmuştur. Fârâbî'nin bu başarısının tesiri yalnız İslâm camiasına da münhasır kalmamıştır. Daha doğrusu, Dünya medeniyeti üzerindeki yankıları, İslâm câmiasındaki tesirlerinden çok daha büyük ve ehemmiyetli olmuştur. Nitekim, St. Thomas'ın teolojisini Fârâbî'nin din felsefesi ile mukayese eden Hammond² bu iki mütefekkirin ifadeleri arasında cümlelere ve hattâ cümlelerdeki kelimelere varıncaya kadar bir paralelizm, bir mutabakat tesbit etmiştir.

Fârâbî İslâm camiasında "Muallim-i Sâni., diye şöhret kazanmıştır. Fakat Garp medeniyetine ve bu yoldan umumiyetle insanlığa yaptığı tesir ve hizmet, İslâmiyetteki tesirlerinden çok daha büyük ve çok daha uzun ömürlü olmuştur.

² *The Philosophy of Alfarabi and its Influence on medieval thought*, New York 1947.